

Lengyel András

Az igazság-paradigma megrendülése

Kosztolányi beállítódásának egyik eleméről

„Micsoda az igazság?”
(János 18,38)

„Igazságod: káprázat”
(Kosztolányi Dezső, SB 13.)

1

Kosztolányi Dezső leveleinek Réz Pál gondozta kötetéről írva Márton László úgy véli, hogy az író levelei „őszintétlenek”: „A Babbitshoz írt kilencven-egynéhány levélben egyetlen őszintének ható mondatot találtam” (Márton 1997. 1317.). Majd, ugyanerről a problémáról kicsit bővebben: „Említettem már, hogy K.D. Babbitcsal szemben nem őszinte. Csak azért nem tettem hozzá, hogy általában másokkal szemben sem az, mert eddig nem volt szó arról, hogy ez miből állapítható meg, sem arról, hogy ennek megállapítása mennyiben visz közelebb K.D. személyiségének, illetve műveinek megismeréséhez. Az az állítás, amely szerint az írásos társadalmi érintkezésben K.D. legtöbbször alakoskodik, hogy társadalmi szerepek és nyelvi sémák mögé rejtőzik, [...] ez az állítás nem volna valótlán, de félrevezető volna.” (Márton 1997. 1318.) Utóbb pedig, túl a félreértések lehetőségeinek taglalásán, újra, ha lehetséges még hangsúlyosabban mondja ki: Kosztolányi „nemcsak egy-, hanem többféleképpen őszintétlen; igen sokféle őszintétlensége van; és a kötet olvastán az a benyomásom támadt, hogy gondolkodásmódja leghívebben az őszintétlenségein keresztül ismerhető meg” (Márton 1997. 1314.). Hogy ezekben az észrevételekben valami lényegesről, ám ugyanakkor mégis nehezen megítélhetőről van szó, Márton László jól sejtette: téziséért Szegedy-Maszák Mihály azon frissiben meg is róttá, szerinte ugyanis Márton „bizonyításra nem szoruló alapfeltevésként fogad el nagyon is kérdéses állításokat. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy az őszinteség érvényes értékelő kiindulópont a romantika utáni (vagy előtti) irodalomban; gyanítható, hogy az értelmező önkénye dönti el, melyik kijelentés számít őszintének; korántsem bizonyos, hogy a Nietzsche utáni korban magától értetődőnek lehet tekinteni a személyiség zárt egységét és önazonosságát” (Szegedy-Maszák 1998. 46.). Tézise, ha tetszik: ellentézise pedig ez: „Általában véve torzítva egyszerűsítene azokat, akik Kosztolányi megnyilatkozásait szerepjátszás és őszinteség szembeállításával próbálják magyarázni” (Szegedy-Maszák 1998. 40.). Nyilvánvaló, hogy e vitában két kapcsolódó, mégis diametrálisan szembenálló álláspont érhető tetten. Márton László fontosnak érzi, magyarázó értékűnek tartja Kosztolányi „őszintétlenségeit”, Szegedy-Maszák Mihály pedig – egy rejtett védekezési, sőt elhárítási stratégia részeként – irrelevánsnak: részben elvileg is eldönthetetlennek, részben „természetesnek”.

A „korszerűbb” álláspont, nem kétséges, a Szegedy-Maszák Mihályé; az ő vélekedése van összhangban a posztmodern relativizmussal. Ez az „összhang” azonban önmagában még nem érv; a tudományos BUX-index mozgásához való igazodás nem tudományos, hanem piaci viselkedés. A posztmodern ideológiának való megfelelés pusztán Zeitgeist. Két tény pedig kimondottan ellene szól. Az egyik az „igazság” gondolkodástörténeti státusza. Köztudott ugyanis, hogy a nyugati kultúrában a legutóbbi időig, mondjuk a Bibliától Nietzscheig az igazság az egyik központi érték. A Bibliában a nyugati kultúra alapkönyvében, Jézus egyebek között így beszél: „én vagyok az út, az igazság, és az élet” (János 19,6). Más helyén e könyvnek pedig az igazság Jézus Krisztusban jelenik meg: „a kegyelem és az igazság [...] Jézus Krisztus által lett osztályrészünk” (János 1,17). Sőt, a bibliai Jézus a szabadságot is egyenesen az igazság megismeréséhez köti: „Ha kitarotok tanításomban, [...] megismeritek az igazságot, és az igazság szabaddá tesz benneteket” (János 8, 31-32.). S az igazságnak ez a szakralizálása utóbb sem lett pillanatnyi, múlt esetlegesség; az „igazság” tételezése nemcsak a hétköznapi tudatnak lett szerves és tartós része, mely viszonyítási és értékelési eszközként megkerülhetetlen, de a nyugati magas kultúra csúcsteljesítményei, a gondolkodástörténet legnagyobb hatású, legmagasabb színvonalú konstrukcióiban is valamiképpen rendre központi szerepet kapott. Ha – mégoly nagyvonalakban is – áttekintjük a filozófiatörténet nagy alkotóinak munkásságát, kiderül, hogy az igazság fogalma (s problémaköre) mindegyik nagy életmű kategória-rendszerében szerepel. Operálnak vele, építenek rá, értelmezik és magyarázzák – egyszóval nem tudják, többnyire nem is akarják megkerülni. Igaz, a filozófusok igazság-fogalma, amely a filozófiatörténet alapszövegeiből kinyerhető, korántsem azonos; az igazságfogalom történeti változatainak akárcsak a legnagyobbak szövegeire szorítókozó értelmező bemutatása is monografikus terjedelmet igényelne. Az „igazság”-ról szóló irodalom egésze pedig alighanem már régóta áttekinthetetlen, s egész könyvtárat tesz ki. S maga az „igazság” elvileg s gyakorlatilag is bonyolult, nehéz kérdés. Aligha véletlen, hogy már a Bibliában fölmerül a kérdés: „Micsoda az igazság?” (János 18,38), s azóta is mindenkinek, aki komolyan vette és veszi a problémát, szembe kellett s kell néznie ezzel a nehéz, következményeiben is súlyos kérdéssel. Ám az igazságnak mint lehetőségnek a létét és érték voltát a mindenkori mainstraem gondolkodói közül először, ám mindjárt radikálisan csak Nietzsche vonta kétségbe, aki az életellenesnek vélt igazság helyére az életet támogató hasznos hazugságot állította. Azaz: csak nagyon friss, alig több mint száz éves fejlemény az, amelyik az igazság irrelevanciáját hirdeti – miközben a kultúra összes, igazán nagy eredménye ezt megelőzően, az igazság-paradigma érvénye idején született, azóta pedig egy sor fejlemény következett be (két világháború, Auschwitz, Gulag, Hiroshima stb.), melyek egyenként is, összességükben is megrendítik – nemcsak a megelőző közel két évezred kultúrájának alapjait, de – magának a tartós emberi (együtt)létezésnek a lehetőségét is. Vagyis a nietzschei fordulat egyáltalán nem magyarázat és igazolás, hanem – „hatástörténetével” egyetemben – maga a magyarázatra szoruló, magyarázatot igénylő fejlemény.

A másik, Szegedy-Maszák álláspontja ellen szóló érv maga a Kosztolányi életmű: Kosztolányi számára ugyanis – egész életműve, kivált kései munkássága tanúsítja – nagyon is releváns kérdés volt az igazság/hazugság kérdése. Ő ugyanis nemcsak (mint általában az emberek) gyakorolta, de íróként – sokféle alakban, hol áttételesen, hol teljes, már-már provokatív nyíltsággal – tematizálta is a hazugságot. Sőt, nyugodtan kijelenthető, az igazság lehetetlenségének elvét – az igazság minden vonzása ellenére – beállítódása szerves részévé tette. Beállítódása, s így életműve nem is érthető meg, ha attitűdjének ezt az elemét nem vesszük számba, majd nem gondoljuk végig mindennek poétikai következményeit.

Az alábbiakban ezért Kosztolányinak az igazsághoz/hazugsághoz való, reflektált és megjelölt viszonyát igyekszem rekonstruálni.

2

Előbb, persze, célszerű egy pillantást vetni magára az igazság-paradigma 20. századi megrendülésére. Az igazságnak, mint értéknek a (logikai) tételezése, nem kétséges, ma is számottevő álláspont. Az, amire a tudományfilozófus Lakatos Imre hivatkozik, aligha hagyható figyelmen kívül. Lakatos ugyanis a British Society for Social Responsibility in Science egyik összejövetelén, 1970. február 18-án egy vitában, a bizonyíthatóan valószínű tudás elvi megszerzhetősége mellett érvelve így beszélt: „Az Igazság tisztelete Russell szerint zsidó- keresztény eredetű. A katolicizmus éppúgy tiszteli az igazságot, mint a tudomány, csak éppen más módon tartja megismerhetőnek: a tudomány az észre és a tapasztalatra támaszkodik, a katolicizmus pedig a kinyilatkoztatásra. Galilei és az inkvizíció tehát egyvalamiben hasonlítottak: az Igazságra vágyakoztak. Az Igazságra, amely olyan kijelentésekbe van foglalva, melyeknek igazsága vagy hamissága nem függ attól, hogy ki mondta ki, vagy milyen gép nyomtatta ki őket. Ebben az értelemben a katolikusok és a tudósok is beletartoznak abba, amit Ravetz a »klasszikus« tradíciónak nevez. Egyaránt az igazságot kutatják, s csak abban különböznek, hogy miként kell a kijelentések igazságát és hamisságát, vagy valószínűségét megítélni.” (Lakatos 1999.239.) Az igazság-keresésnek ez az elvi többfélesége azonban mindig is konfliktusokat teremtett, illetve lehetővé tette az elérhetőségbe vetett hit megrendülését, majd egy második lépcsőben, ennek teoretikus racionalizálását. A szkeptikus Hume-tól a „pragmatikus” Rortyig („Az igazság nem az a dolog, amiről érdemes volna filozófiai elméleteket gyártani” [Rorty é.n.]), persze, hosszú út vezet. De a modernitás föloldhatatlannak látszó antinómiái, súlyos történeti krízisek sorozatában kitermelték azt a két nagy életművet, amely már a klasszikus igazság-paradigma ellenében formálódott meg: a Nietzscheé és a Heideggeré. S bár e két életmű (s álláspont) korántsem azonosítható, Heidegger Nietzsche-interpretációja kétségkívül olyan új paradigmává áll össze, amely Nietzsche megkezdte tendenciát teljesíti ki. A művészet, mint egyedüli autentikus fejlemény mellett érvelő Heidegger ugyanis az igazságot már egyenesen a művészet metafizikai ellentétéként jelöli meg – s így értékteníti el: „Amikor az igazság csak illúzió, képzelődés, tehát valami valóság-nélküli, akkor valótlánítás [Entwirklichung] lesz belőle, gátlás, sőt az élet megsemmisítése. Az igazság ekkor már nem az élet föltétele, nem érték, hanem értéktelen [Unwert]. [...] lennie kell értéknek, a perspektivikus életfokozás föltételének, amely értékesebb, mint az igazság. Csakugyan így szól Nietzsche: »a művészet többet ér mint az igazság« [Der Wille zur Macht 853.IV.] ... Nietzsche szava: »azért van művészetünk, nehogy az igazságban tönkremenjünk« [op.cit., 822.] [...] A művészetet itt metafizikailag fogjuk föl mint a létező föltételét, nem pusztán esztétikailag mint élvezetet, nem pusztán biológiailag-antropológiailag mint az élet és az emberség kifejeződését, nem pusztán politikailag mint egy hatalmi állás nemzését. [...] A művészet az igazságnak mint illúzióknak a metafizikai ellentéte.” (Heidegger 1961. 499-500., idézi Tamás 1999.68.) Ez az interpretáció, persze, némileg kétségkívül önkényes; Tamás Gáspár Miklós joggal mutat rá, hogy „[a] művészet Nietzsche-nél nem mint az igazság ellentéte válik példaszzerűvé (paradigmatikussá), hanem [ellenkezőleg] mint az életigazság (pathosz) megtestesülése” (Tamás 1999.68.). S az is igaz, hogy – nyersen fogalmazva – maga Heidegger is gyakorló hazudozó volt (egykori szeretője, Hannah Arendt is úgy jellemezte, mint „aki köztudottan mindig és mindenütt hazudik” [idézi Meyer 1999.20.]); azaz elmélete filozófiai szintű önigazolásként is értelmezhető. De tagadhatatlan, hogy Heidegger olyan léttapasztalatot artikulál, amely – mint tapasztalat – először Nietzsche-nél jelent meg. Ez a tapasztalat pedig – ahogy ma illik mondani – temporális, időben kiteljesedő tapasztalat, s a modernitás – legyünk realiztikusabbak: a totálissá váló piac – valótlánító, valóság nélkülivé tevő működésének eredménye. (Egyébként innen adódik Heidegger modernitás-ellenessége; ez az a tapasztalat, amellyel szemben kialakította álláspontját, s amely sokszor bíralt politikai választására is készítette.) A heideggeri pozíció persze éppúgy megkérdőjelezhető, mint bárki másé. (Sokan, így például nálunk Tamás Gáspár Miklós [1999] meg is teszik ezt, s az önkény hirdetését vetik szemére.) Attól a tapasztalattól viszont semmiképpen nem célszerű eltekinteni, hogy a heideggeri filozófia hatástörténetének egyik lényeges mozzanata éppen az igazság-paradigma „leváltása”; ez adja világméretű sikerének egyik lényeges összetevőjét. Így, akár tetszik ez, akár nem, Kosztolányi idevágó írásait ebben az átalakuló, már-már visszajára forduló gondolkodástörténeti térben célszerű értelmezni.

3

Kosztolányi 1933-34-ben írott naplójában van egy följegyzés édesanyjáról, illetve kettejük alkati rokonságáról. „Édesanyám. [...] Mindig változtatja nézetét, a helyzet szerint. Tündéri, udvarias mindenkivel, én ebben a tekintetben hozzá hasonlítok. Érz minden dolog viszonylagos voltát. Német, okos, európai. Emlékezete is olyan, mint az enyém.” (Napló 88., idézi Szegedy-Maszák 1998.161.) Ez a jellemzés nemcsak mint önjellemzés, mint az önismeret megnyilvánulása érdekes, de azért is, mert – ha hihetünk Kosztolányinak – szocializációjának egyik lényeges elemére is fényt vet. E szerint ugyanis legszűkebb és legkorábbi környezetében is volt olyan minta, amely a problémák kezelését a viszonylagosítás irányába terelte. Kosztolányinak az igazsággal kapcsolatos álláspontja, nem is kétséges, jelentős részben „alkati” eredetű: lelki alkati és szociális minta összjátékának eredménye. Súlyosan tévednénk azonban, ha álláspontját mindenestől emberi-családi diszpozícióira vezetnénk vissza. Sőt, szögezzük le mindjárt, álláspontjának éppen ez az alkati oldala a legkevésbé érdekes, a legkevesebb tanulságot szolgáltató.

Az igazán érdekes – gondolkodástörténetileg releváns – az egyéni életút során szerzett tapasztalatok földolgozásának a módja. Az, ahogy a lehetséges reagálásmódok közül Kosztolányi éppen a rá jellemzővé vált beállítódást „választotta”, illetve konstruálta meg. Mert – látnunk kell – nemcsak az egyéni alkatban, de magában a kor mozgástendenciáiban volt (van) meg egy ilyen reagálásmód elvi lehetősége, indokolhatósága.

Ezt célszerű egy – látszólagos – kitérével megvilágítani. Azt tudniillik, hogy itt nem pusztán Kosztolányi „alkata” volt a perdöntő, jól mutatja Pauler Ákos példája. Pauler ugyanis, aki a kortárs magyarországi filozófia legnagyobb formátumú, legjelentősebb alakja volt, egyszerre volt az igazság-paradigma filozófiai védelmezője és a személyiségét maszk mögé rejtő, rejtőzködését tudatosan vállaló magánember. Fő művében a Bevezetés a filozófiába című, több kiadást is megért könyvében „a létezőben magában bennerejlő objektív igazság fogalma” mellett érvel (Pauler 1920. 89), s a tudományos megismerés előfeltételét és az erény forrását egyaránt az igazság logikai tételezésében látja („...minden erénynek alapja az igazság őszinte szeretete és a hazugság gyűlölete” [Pauler 1920.137-138.]). Magánemberként viszont, mint a belső életét könyvben dokumentáló Szkladányi Mária lejegyezte, nem látott más lehetőséget, mint a szerepbe – maszk mögé – vonulást: „Sose lennék képes arra – mondta Szkladányi Máriának —, hogy úgy mutassam az arcom mások előtt, amint azon kiütköznek a bennem lefolyó mozgások. Csak egy esetben természetes a leplezetlen arc: a halálban. De akkor mindenki tudja, hogy gyámoltalanságunk felsőbb törvényből folyik. Az élő ember maszkot köteles hordani, az nemcsak önmagát védi, de követőit is jó úton tartja. Megdöbbenek azon, hogy mennyire nem ismernek az emberek. Igen, magam akarom így, de mégis: ennyire vakok lennének? Soha még csak véletlenségből sem írnak vagy beszélnek rólam olyasmit, ami megfelel a valóságnak.” (Szkladányi 1938.15-16., idézi Perecz 1999. 44.) Ez a vallomás nem pusztán azért érdekes, mert egy a filozófiai tudatosság magas szintjén álló gondolkodó „beismerése”, de azért is – s azért mindennek előtt —, mert rávilágít a személyes tapasztalatnak a filozófiai meggyőződést is „korrigáló” erejére, s jelzi, hogy itt alighanem egy a személyesnél mélyebben gyökerező kortendenciáról van szó.

Antinómia ez tehát, de nem egyedi-esetleges fejlemény.

A problémának ezt az egyéninél általánosabb természetét mi sem jellemzi jobban, minthogy az igazság versus hazugság kérdéskör írói tematizálása Kosztolányinál lényegében 1919 utáni fejlemény. (Korábbi, idesorolható megnyilatkozásai még jórészt gondolat kísérletek, próbálkozások, szerepjátékok.) Azaz: az igazság akkor vált számára írói problémává, amikor élete alakulása – a forradalmak és ellenforradalom alatti pálfordulásainak megannyi személyes következménye – személyes problémájává teszi azt.

A Nero regényben (1923) már explicit formában jelenik meg a probléma.

„– Mi az igazság? – kérdezte Nero mohón.

– Az igazság? Jaj nincs igazság. Azaz annyi igazság van, ahány ember van.” (EK1: 206-207., idézi Bezdán 1998.67.)

Az igazság elvi lehetőségének tagadása, illetve viszonylagosítása, persze, itt regényben s nem értekező prózában történik meg. Kérdés tehát, „névértéken” vehető-e ez a viszonylagosítás, vagy pusztán egy elvi lehetőség írói próbálgatásáról van szó? A regényt legutóbb elemző, s e problémát is tárgyaló Bezdán Gyöngyi bizonyos ambivalenciát állapít meg: „Kérdéses, hogy maga Seneca tud-e valamiféle objektív igazságról. [...] Seneca köpönyegfordításának leírása arról tanúskodik, hogy ő igenis ismeri az igazságot, de képes »rabszélalni« magát az ellenkezőjére is. A »nincs igazság« olyan valóságértelmezés, melyet a szereplő csak megjátszik. A narráció szintjén azonban a »van igazság« valóságértelmezése rejlik” (Bezdán 1998.77.). A szereplő explicit állítása és a narráció ilyen szembenállása azonban már mindenképpen elmozdulás az igazság-paradigmától. S bár Seneca, mint „igazi” művész és gondolkodó a regényben némileg a történeti Kosztolányi alteregója, a valóságos Kosztolányi és a regénybeli Seneca napi „gyakorlata”, igazsághoz való pragmatikus viszonya az inga jelentős kilendülését mutatja. Amikor ugyanis Seneca azt mondja Neronak, hogy „[n]incs törvény. Te légy a törvény” (EK1: 207.) – messze túljut az igazság pusztá viszonylagosításán. Itt, az igazság helyére – igaz, csak a fikció keretein belül – következményként a valóságértelmezés- és konstruálás önkénye lép.

Legalább ennyire érdekes az is, hogy – élete mérlegét megvonva – Seneca így beszél: „Költő voltam és bölcs. Közönyös, mint a természet. Csak az örökké való dolgokról volt véleményem, de erre nem voltak kíváncsiak. [...] Mikor gondolkozni kényszerítettek, [...] rájöttem, hogy az ő ügyükről, melyekről nekik csak egy véleményük volt, nekem legalább két véleményem van, hol ez, hol pedig az, amilyen oldalról szemlélem. A költőben minden megfér egymás mellett, jó és rossz, arany és sár”. Majd: „Minden igazságnak két színe van, s én mind a kettőt egyszerre láttam [...]. Az egész igazság birtokomban volt, amit ők nem lettek volna képesek elviselni” (EK1: 239-240.). Ez az érvelés egyrészt megerősíti Bezdán Gyöngyi következtetését az „objektív igazság” senecai ismeretéről (vö. „az egész igazság birtokomban volt”), másrészt éppen ezáltal még élesebben mondja ki az igazság gyakorlati problematikuságát, többszörös hasadtságát. Seneca monológja ugyanis egyfelől megkülönbözteti az „örökké való dolgokat” és a hétköznapi „ügyeket” (az előbbivel kapcsolatban lehetséges igaz ítélet, az utóbbival kapcsolatban viszont nem), másfelől megduplázza az ügyekről alkotható véleményeket. Azaz az egy igazságot széthasítja. S az „egész igazság” kimondhatóságát csakis művészi lehetőségként ismeri el, márpedig a művészetben – „a költőben” – „minden megfér egymás mellett, jó és rossz, arany és sár”. Azaz: az igazságot a gyakorlati élet nem viseli el, a művészet pedig nem ítél, csak kifejez és megrögzít.

A művészetnek ez az igazság-pótlékká válása (ami egyfelől az igazság ellehetetlenülésének, másfelől a művészet fölértékelésének állítása) később értekező prózában is megfogalmazódik Kosztolányinál. 1933-ban, Levél egy írótarshoz című cikkében például nem kevesebben állít, minthogy „[c]sak a művészet tesz valamit nagygyá vagy kicsinyé, merésszé vagy elcsépellté, igazzá vagy hazuggá” (Nyél, 436.).

Ez a kép, ha más írásokat is bevonunk a vizsgálatba, persze, némileg módosul. Az igazság ugyanis a Paulina című rövidtörténet (1929) tanúsága szerint nemcsak a művészetben, de a társadalmi lét alatti animális szférában, az indulatban is kifejeződik. A Paulina történetében ugyanis a katonák által elhurcolt címszereplő sivalkodott és jajveszékelt. Az eset fültanú, a „bölcs” és a „költő” pedig így kommentálja a látottakat-hallottakat:

„– Miért kiabál? – kérdezte a bölcs. – Mit akar?

– Igazságot – felelte a költő.

– Nevetséges – jegyezte meg a bölcs. – Minden indulat nevetséges.

– Minden indulat főséges – szolt a költő. – Milyen főséges volt ez a lány, milyen hatalmas. Aki haragszik, az, akinek igaza van, hatalmas. Ennek a lánynak is igaza lehet.

– Miért gondolod?

– Mert úgy haragudott.”

S a rövidtörténetbeli költő záratként tételesen is kimondja: „Az igazság az utcán ment, és ordított. Mi pedig meghallottuk a szavát. Fölríadtunk ágyunkból, nem bírnak többé aludni, nem tudjuk folytatni előbbi vitánkat. Róla gondolkozunk. Az igazságról. Lásd, még mindig erről beszélünk. Ez is valami.”

Ezt a novellát elemzője, Kiss László – nem jogosulatlanul – „igazság-novellának” tartja (Kiss 1999.1.). Ám amennyire igazság-novellának nevezhető, legalább annyira beszélhetünk itt az igazság redukciójáról is.

Az igazsághoz való viszony következő stációja az Esti Kornél-könyv 1932-ben írott negyedik fejezete, amelyben Esti „régii barátjával a »becsületes város«-ba tesz kirándulást” (EK1: 67-73.). A probléma tematizálása itt megint hangsúlyozottan fiktív szövegben történik meg, az egyes kijelentések lehetséges referencialitása tehát eleve bizonytalan, nehezen eldönthető. A kiindulópont realiztikus: „Torkig vagyok ezzel a sok becstelenséggel” – mondja Esti Kornél barátja. A „kirándulás” leírása azonban már félreérthetetlenül a fikciót hangsúlyozza („Beleugrottunk a repülőgépre. Zúgtunk, keringtünk” stb.), jelezve, hogy itt voltaképpen egy gondolat-kísérletről van szó: mi lenne, ha mindig, mindenki igazat mondana. A „becsületes városban” ugyanis, a novella-fikció szerint, mindenki igazat mond. A narrátort, aki ezen meghökken, Esti így oktatja: „Ez az igazság. Értsd meg: ez az igazság. Itt az igazságot senki sem rejti véka alá. Az önbírálat ebben a városban oly magas fokra hágott, hogy ilyesmire [ti. hazug megtévesztésre] nincs többé szükség” (EK1: 68.). S a történetmondás egy-egy fázisa egy-egy ilyen önleplező, „igaz” kijelentés a koldustól kezdve a bankárokig. A könyvesbolt kirakatában pl. e szöveggel hirdetik a könyvújdonságokat: „Olvashatatlan szemét...” „Az agyalágyult öreg író utolsó műve, mely eddig egy példányban sem kelt el...” „Hörgő Ervin legemélyítőbb, legmodorosabb versei.” (EK1: 69.) Az újságok nevei itt – az igazsághoz való ragaszkodás jeleként – ilyenek: Hazugság, Önérdék, Gyáva Útonálló, Bérenc. S a „Bérenc az első oldalán kövér betűkkel ezt közli a nyilvánossággal, állandó futófej gyanánt: »Ennek az újságnak minden egyes betűjét megfizetik. Valamennyi kormánytól egyformán függ, soha se írja meg véleményét, csak akkor, ha szennyes haszonlesése követeli. Ép[p] ezért figyelmeztetjük olvasóinkat, akiket egyenként és együttesen mélységesen lenézünk és megvetünk, hogy ne vegyék komolyan cikkeinket és bennünket is nézzenek le, vessenek meg annyira, amennyire megérdemljük, ha ugyan ez emberileg lehetséges.«.” (EK1: 70.) A politikus pedig

így szónokol a becsületes városban: „Semmiféle mesterséghez, tudományhoz nem értek, a világon semmire se vagyok alkalmas, legfőljebb arra, hogy az élet értelmét magyarázzam nektek s vezesselek benneteket a cél felé. Hogy mi ez a cél, azt is elárulom. Egykettő meg akarok gazdagodni, pénzt harácsolni, hogy minél több legyen nekem, s minél kevesebb nektek. Ezért titeket még inkább el kell majd butítanom.” Stb. (EK1: 71.) S itt a „legkitűnőbb szépirodalmi szemle” neve: Unalom, egy „bank fény-hirdetése” pedig ezt adja tudtul: „Lopunk, csalunk, rablunk.” (EK1: 73, 72.)

Ha figyelmesen olvassuk a becsületes város lakóinak ezeket az önleplező, „igaz” megnyilatkozásait, többféle jelentést tulajdoníthatunk nekik. Ha referenciális szöveggént kezeljük őket, nyilvánvaló, hogy eltűzött, irreális kijelentések ezek. Tükrözik is, de egyben el is túlozzák a kor valóságos fejleményeit. Ironikus „beolvasásnak” tetszenek tehát, korkritikának, a fikció nyújtotta fedezékben. Ha viszont csak fiktív szöveggént kezeljük az önleplezéseket, a narráció máshová helyezi a hangsúlyokat. Esti ugyanis „elmagyarázza” barátjának, mi ezeknek az önleplezéseknak a valódi státusza: „Ide figyelj. Itt mindenki tudja magáról, – és felebarátjáról is – hogy becsületes, őszinte, szerény s inkább kisebbíti, mint nagyobbítja magát, inkább lefelé veri az árat, mint fölfelé. Így az itteniek nem veszik egészen késpéznznek, amit hallanak vagy olvasnak, akárcsak ti, otthon. Közöttetek és közöttük mindössze az a különbség, hogy tinálatok az emberek állításaiból mindig el kell venni valamit, nagyon sokat, itt pedig mindig hozzá kell adni valamit, egy keveset. A ti portékáitok és embereitek nem olyan kitűnőek, mint ahogy állítják. Az itteni portékák és emberek sem olyan csapnivalóak, mint ahogy állítják. A kettő voltaképpen egyre megy.” (EK1: 68-69.) Azaz, a szöveg voltaképpen amellett érvel, hogy igazság és hazugság megkülönböztetése lehetetlen, valójában az igazság is a hazugság egyik neve. Legfőljebb az igaz és hamis elemek egymáshoz viszonyított aránya különbözhet.

Két dolog azonban nem hagyható figyelmen kívül. 1. Ez a történet előfeltételezi igazság és hazugság megkülönböztetését; e dualitás előzetes tételezése nélkül a szöveg megszerződése elképzelhetetlen. 2. A hazugság két változata (tudniillik a hagyományos hazugság, s az igazságként kezelt másik fajta hazugság) megítélése a narráció szintjén is ambivalens. Esti szerint „az utóbbi módszer [ti. a becsületes város lakóinak gyakorlata] a becsületesebb, az őszintébb, a szerényebb” (EK1: 69.). A szöveg zárlataknál viszont a narrátor (aki a fikció szerint egyben Esti barátja és a becsületes város meglátogatója) a becsületes városból történet kitoloncoltatása után így beszél: „Azóta itten [ti. a „hagyományos”, hazugságra épülő városban] éldegélek. Sok minden rokonszenvesebb volt ottan. De be kell vallanom, hogy itten mégiscsak jobb. Mert ha az ottani és itteni emberek körülbelül egyformák, az itteniek javára sok mindent föl lehet hozni. Többek közt azt, hogy ezek itten néha legalább színesen, kellemesen hazudnak egymásnak” (EK1: 73.). Esti, illetve barátja eltérő hangsúlya, azt mondhatnánk, a morális illetve az esztétikai álláspont viszonylagos különbségéből fakad. De mert a kellemességre optáló „esztétikai” pozíció a szöveg zárlataként fogalmazódik meg, ezt tekinthető a „végső”, a szerzői álláspontnak.

Tovább árnyalódik a kép, ha az ugyancsak az Esti Kornél-novellák közé tartozó (bár a könyvbe – valószínűleg kompozíciós okokból – be nem kerülő), 1932-ben írott, s már címében is a hazugságot megjelenítő novellát, a Hazugságot (EK2: 324-327.) is bevonjuk az elemzésbe. Ez a szöveg, amelyet voltaképpen csak egyetlen félmondat („tűnődött Esti Kornél”) sorol be az Esti Kornél-történetek közé, alig mozdul el a fikció irányába. Valójában újságtárca ez, a szerzői vélekedés közvetlen szöcsöve. Így, némi egyszerűsítéssel akár hazugság-traktátusnak is nevezhetjük; hiszen arra keresi a választ: „Hogy is kell hazudni?” (EK2: 324.)

Ami nyilvánvaló: ez a szöveg is az igazság–hazugság szembeállítására épül, előfeltételezi ezt a dualitást. S „üzenete” most is a kettő egymáshoz közelítése, egybemosása. Árukkodó az ilyen megfogalmazás: „Ennélfogva én nem is a valóságot hazudtam, hanem egy valódi hazugságot” (EK2: 324.). Ez a szöveg azonban nem egyszerűen az igazság és hazugság közelítésére vállalkozik, hanem – mondjuk így – az optimális hazugságot keresi. A hazugságok ugyanis, az elbeszélői tapasztalat szerint, megkopnak, hitelüket veszítik. Így mondja ki a narrátor, a valószínűtlen hazugság válik a jó hazugsággá. „Ezek jobb hazugságok. Miért? Azért, mert valószínűtlenek. A hazugságok valószínűsége törekszenek – ez egyik ismertető jelük –, s így, mikor az emberek ilyen valószínűtlen, vakmerő képtelenséget hallanak, legkevésbé se gondolnak arra, hogy hazudnak nekik, mert ezek a hazugságok olyan áltátszóak, mint a hazugságok általában, a legbárgyúbb hazugságok, melyek már oly bárgyúak, hogy nem is hazugságok” (EK2: 324-325.). „Az aki késve rohan be egy társaságba, hiába esküdjök, hogy váratlan vendége érkezett. Szava nem talál hitelre. De ha az illető előadja, hogy gépkocsija elgázolt egy kutyát – gyönyörű orosz agár volt, még fiatal, alig egyéves –, s a kutyát azonnal bevitte az Állatorvosi Főiskolába, és ott minden oltás, életmentő kísérlet ellenére a műtőasztalon puszult el, akkor ez a hazugság az élmény és valóság fényében ragyog. Csak a valószínűtlen igazán valószínű, csak a hihetetlen igazán hihető” (EK2: 325.). Ez az érvelés természetesen nem egyszerűen hazugság-apológia, hanem egyben a hétköznapi valóságkonstrukciók irrealizálódásának fölismerése is. A világban zajló folyamatok következtében a valószínűtlen valószínűtlené, a valószínűtlen valószínűvé válik – mondja is ki a szöveg. Az „élmény és valóság fényében ragyogó” hazugság, persze, itt is esztétizálódik; jellemző például, hogy a becsapottakat itt „[m]aga a kalandos történet is elszórakoztatja”, s a jó hazugság éppúgy viselkedik, mint a műalkotás: a jó hazugság voltaképpen „csak” kellemes fikció, műalkotás.

A „jó” hazugságnak ez a fölrétékelése azonban csak a jelenségkör egyik eleme. Van mindennek másik oldala is; létezik egy olyan hazugságfajta, amely – megtévesztő módon – a részigazságra épül. „Külön kellene szólnom a nőkről is – olvashatjuk a traktátusban –. Ők nem hazudnak – amint tévesen hirdetik –, csak az igazság egy részét hangsúlyozzák. [...] Minden női hazugságban van egy szemernyi igazság. Ez az ő hazugságuknak erkölcsi alapja. Épp ezért veszedelmes. A valóság egy csonka földdarabján vetik meg lábukat, s oly meggyőződéssel, elszántsággal, jóhiszemű hévvel tudják védeni hazugságukat, mintha az igazságot védenék. Lehetetlen őket innen kilendíteni. Azt, ami van, rugalmasan idomítják ahhoz, ami nincs.” (EK2: 326.) S bár a szöveg ezt a jellegzetességet is a műalkotással hozza összefüggésbe („Bevallom, az ő hazugságukat sokszor úgy tudom bámulni, a lenge könnyedségük, arányosságuk, leheletfinom árnyalatuk miatt, mint egy költemény”) [EK2: 326.], művelőit pedig a „mesterek, a művészek, a költők” közé sorolja (EK2: 327.) – ezt a hazugságfajta veszélyesnek véli. Ez ugyanis önmagát nem fikciónak, hanem igazságnak tünteti föl, bár nem az.

A „jó” hazugságnak tehát gyakorlati előnyei vannak, a részigazságra építő hazugság viszont – minden művészi szépség ellenére – veszélyes, hiszen annak tünteti föl magát, ami nem. Ennél a tipológiánál azonban fontosabb, hogy kiderül, az alapjául szolgáló tapasztalat: a valóság irrealizálódása immár Kosztolányi személyes bizonyossága.

Már az Esti Kornél-könyv után, 1934. szeptember 8-án jelent meg a Pesti Hirlapban a Dal az igazságról – Ember és világ főcím alatt, egy másik jegyzettel együtt. Az egyik legfontosabb témánkba vágó írása ez Kosztolányinak, de jellegét nem könnyű meghatározni. Napilapban jelent meg, összegyűjtött műveinek sajtó alá rendezője, Réz Pál az egyik, cikkeket tartalmazó kötetben helyezte el, ám a Kosztolányi-cikkek többnyire mindig az irodalomhoz közelítő szövegek, az irodalmi szövegekre jellemző sajátosságokkal. Ez a cikk pedig eleve az irodalomba, közelebről a lírába sorolja be önmagát: dal – mondja a cím. Ez az önmeghatározás, persze, formailag aligha áll meg, de Kosztolányi nagy nyelvi tudatosságát ismerve címadása semmiképpen nem

tekinthető véletlenszerűnek. S valóban: a klasszikus dal-meghatározások alapeleme („a legszubbjektívabb lírai műfaj: fő formája a költő közvetlen megszólalása” [VL 2: 524.]; „a líra alapformája [...] egységes hangulatú költemény” [ML 1:233.]) e szövegre is áll. Kosztolányi egyik legnyitottabb, legközvetlenebb vallomása ez e tárgykorban:

„Igazság, hajdani bálványom, gyermekkorom ábrándja, ifjúkorom szerelme, mi lett belőled?

Ha kezembe veszek, és közelebből szemlélek, megrémülök. Fényed elapadt, színed megfakult, s olyan ütött-kopott vagy, olyan toldott-foldott, olyan sokrétű, sokszögű, sokféleképpen értelmezhető, mint a családrtság.

Boldog az, aki még a régi öncsalással néz téged, s azt hiszi, hogy csak egy igazság lehet. Én, aki már a tapasztalat s a tudás nagytüvegét át figyellek, tudom, hogy annyi igazság van, ahány ember.” (SB 275.)

E „dal” alaphangulata, amelynek kifejezése ennek az írásnak a legfőbb üzenete, kétségkívül a csalódottság, az eszmény illúzióvá válása fölötti megrendültség. S éppen ezért minden más szövegnél jobban dokumentálja azt a morál iránti fogékonyságot, amelyet ugyan az érett Kosztolányi többnyire tagad, de amely szövegeiből mégis kitétszik. Egyben azt is dokumentálja, hogy az igazság relativizálódása Kosztolányinak alapélménye, alaptapasztalata volt. Amit élete során tapasztalt, azt csak az igazság viszonylagosságaként tudta értelmezni. Itt van tehát a kulcsa a homo moralis és a homo aestheticus kategóriáinak, amelyeket az 1933. januári Önmagárólban formált ki. Nem is véletlen tehát, hogy ennek a nevezetes önértelmezésnek a lényege a Dal az igazságról soraiban is megjelenik, hiszen itt is elutasítja az egy igazság (moralizáló) képviselőit: „Akik nem így gondolkodnak [ti. nem fogadják el az igazság relativizálódásának „tényét”], azok az igazság korlátolt, erőszakos, elszánt bajnokai. Ők támasztottak minden meddő vitát, minden hiú pörpatvart, minden gyilkos háborút. Az ő igazságuk úgy húzódik végig a történelmen, mint az emberiség gyógyíthatatlan tébolya.” (SB 275.)

Igaza van-e, avagy sem: itt nem kérdés; itt élményéről vall. S álláspontja relevanciájánál lényegesebb a személyes konklúzió. Kosztolányi következtetése ugyanis az, hogy a természettől sem, de „[e]mbertársainktól se várhatunk semmit, mert ők valamennyien más és más igazságot ismernek, melyet érdekük, kedélyük, vérük festőanyaga színez. Az ő igazságuk nem a mi igazságunk.” (SB 275.) A természettől tehát – igazság helyett – csupán „haladékokat” kér, az emberektől pedig „elnézést és irgalmat”. (Ez a beállítódása, tudjuk, verseiben is megjelenik.)

7

A nagy kérdés mindezek után: elveszük, elkenjük vagy – magunkat a posztmodern relativizmus talajára helyezve – megdicsőítjük ezt az álláspontot?

Bizonyos, hogy létrejöttében szerepe volt egy nárcisztikus – önfömlentő és kinkerülő – életstratégiának, s ebben Kosztolányi diametrálisan különbözött mind Adytól, mind a hozzá más vonatkozásban közelálló József Attilától. Álláspontja mégsem pusztán az individuális élettörténet esetleges leképezése. Ezt nemcsak az jelzi, hogy beállítódása kialakulásában filozófiai megfontolásoknak (pl. Nietzsche „hatásának”) is szerepe volt, de a probléma utótörténete: mai helyzete is. A posztmodern ideológia létrejöttével és széles körű (bár egyelőre csupán a nyugati – és a veszternizáló keleti – elit vékony felső rétegére jellemző) elterjedésével egy olyan pozíció lett uralkodó, amely éppen ezt az attitűdöt képviseli (vö. Boross 1998). Ma már a filozófiában nem ritka az igazság diszkreditálódásáról beszélni. Kosztolányi tehát akár irodalmi előfutárnak, történeti fejlemények előrejelzőjének is tekinthető. Egy álláspont igazság-értéke azonban – mondjanak a „platonikus tradíciót” elutasítók akármint – nincs közvetlen összefüggésben „hatástörténetével”, elterjedtségével. Ha valamit sokan és sokáig vallanak, az önmagában még nem jelenti azt, hogy az az álláspont egyben „igaz” is. Jelenti viszont azt, hogy szociológiailag releváns álláspontokról van szó, mert – nagy valószínűséggel – egy korszak „szituáció-interpretációja” történik meg benne és általa.

S nem is kétséges, hogy a 20. század gondolkodástörténetének egyik lényeges áramlata az, amelyik Kosztolányinál is megjelenik, s amelyet Schnädelbach úgy jellemez, mint amely „a történeti feltételezettségre és a kulturális fenomének változékonyságára utalva visszautasítja, sőt a műveletlenség számlájára írja az abszolút érvényességigényeket (legyenek azok tudományosak, normatívák vagy esztétikaiak) felállítását” (idézi Löw-Beer 1998. 48.).

Kosztolányi tehát az igazság-paradigma „leváltásával” csak egy nagy áramlat egyéni képviselője: átvevője és alakítója. Álláspontja sajátosságát az adja, hogy írásaiban mindvégig megmarad annak tudata, hogy a hazugság: hazugság. Vagyis igazság és hazugság kettősségének tételezésével megőrzi az igazság logikai lehetőségét; számára az igazság még mint meg nem valósuló, de elvileg lehetséges potencialitás létezik. Csak a hazugsághoz való gyakorlati viszonya alakul át fokozatosan: a hazugság előnyösebb státuszú, lesz mint az igazság. S az igazságnál fontosabb a valószínűség látszata, esztétikai fölépítettsége. Egyedíti álláspontját ennek az átalakulásnak a személyes motivációja is. A hazugság ugyanis azért értékelődik föl Kosztolányinál, mert (1) az igazság elérhetetlen, (2) a hazugság pragmatikus előnyökkel jár, s végül (3) a hazugság „érdekes” és „szép”: esztétikai karakterű.

De ha nem egyéni önkényről van szó, akkor mi lehet egy ilyen pozíció kialakulásának mélyebb, az egyes emberen túlmutató oka? Erre a kérdésre pillanatnyilag nincs érvényes válasza a gondolkodástörténetnek; a 20. századi embert determináló folyamatok oly bonyolultak s egyelőre bizonynyira elrejtik igazi arcukat, hogy megnyugtató válasz még nem formálódhatott ki. Néhány dolog azonban már ma is bizonyos. Bizonyos például, hogy – legalábbis az egyes ember szemszögéből – a világ kitágult és áttekinthetelenné vált. S ezt kimondva nemcsak arról van szó, hogy az utazási és kommunikációs lehetőségek rendkívüli megnövekedésével a hétköznapi világ „nőtt” meg, de arról is, hogy az emberi világ a mikro- és a makrostruktúrák irányába is kinyílt, s így a világegész immár csak fikcióként ragadható meg, illetve írható le. (Ennek látványos dokumentuma a kvantummechanika kialakulása és gyakorlati sikeressége, illetve az űrkutatás valamennyi fejleménye. Mindkettő, ma már tudjuk, a fizika egész elméletének radikális átalakításával járt.) A világ kitágulásának és fikciolizálódásának ezt az összefüggését egyebek közt már Kosztolányi egyik filozófus-kortársa, Ortega y Gasset is észrevette (Ortega y Gasset 1999). Mindez azonban önmagában még nem járja együtt az igazság teljes relativizálódásával, hiteltelenedésével. Ám a 20. század – az ún. kommunista kitörési kísérletek ellenére – voltaképpen a piac-elv totálissá válásának évszázada lett. Márpedig a piac, ha totálissá lesz, nem tűr meg rögzített, „állandó” igazságokat, ellehetetleníti ezek pusztá tételezését is. Ennek, valljuk meg, paradigmatisz kifejeződése a régi pesti vicc („Mennyi kétszer kettő? Attól függ: veszek-e, avagy eladok?”), amely ironikusan vallja be a rögzíthetetlenséget. A piaci siker ugyanis mindenkor gyors és szélsőséges váltásokat igényel, olyan magatartást követel meg, amelyben a rögzített álláspont – s így az erkölcsi beállítódás is – ballaszt: személyes hátrány. Az emberi beállítódás tehát a mindennap ismétlődő tapasztalatok hatására átkondicionálódik; az válik értéké, ami korábban még értéktelen vagy éppen káros volt.

Kosztolányi érdeme, hogy – legyen bár személyisége és írói világa szubbjektíve vonzó vagy éppen ellenszenves – ezt az emberi tapasztalatot a maga módján kifejezte és értelmezte. S ha nagyfokú ambivalenciával is, de – legalábbis elvi lehetőségként – megtartotta az igazság fogalmát, amely így óhatatlanul rásugárzik az emberi világra s minősíti azt.

- Bezdán Gyöngyi 1998 – „Mögötte, láthatatlan uszály, lebegett a végtelenség.” Hiány és hallgatás – Közelítések a transzendencia felé Kosztolányi Dezső Nero a véres költő című regényében. In: Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 1998. 61-78.
- Boros János 1998 – A filozófiai „igazság” új nevei: metafora, rekontextualizálás és újraleírás. = Jelenkor, 11. sz. 1194-1209.
- EK1 – Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Bp. 1933.
- EK2 – Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp.1981.
- Heidegger, Martin 1961. – Nietzsche I. Pfüllingen: Neske
- Kiss László 1999 – Antinómia és egység. Egy elbeszélői pozíció fejlődése egy „igazság-novellában”. Kosztolányi Dezső Paulina című novellájáról. – A Tiszatáj Diákmelléklete, 64.sz., nov.
- Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 1998. – Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről. Bp. /Újraolvasó/
- Lakatos Imre 1999 – A tudomány társadalmi felelőssége. – Magyar Filozófiai Szemle, 1-3.sz. 239-241.
- Löw-Beer, Martin 1998. – A nemzeti szocializmus hatása a háború utáni német filozófiára. = Világosság, 4.sz.
- Márton László 1997 – Színes tinták bölcsessége. – Holmi, 9.sz. 1315-1327.
- Meyer, Martin 1999 – Helyrehozott szerelem. – Kellék, 13.sz. 15-20.
- MIL – Magyar Irodalmi Lexikon 1.köt. Főszerk. Benedek Marcell. Bp. 1963.
- Napló – Kosztolányi Dezső: Napló. Igen becses kéziratok (1933-34). Bp. 1985.
- Nero – Kosztolányi Dezső: Nero, a véres költő. Bp. 1936. /KD összegyűjtött munkái/
- Nyel – Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek. 2., bőv. kiad. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1999.
- Ortega y Gasset, Jose 1999 – A tömegek lázadása. – Új Dunatáj, 4.sz. 35-41.
- Pauler Ákos 1920 – Bevezetés a filozófiába. Bp.
- Perecz László 1999 – Maszkok mögött. Pauler Ákosról. – Világosság, 12.sz. 37-50.
- Rorty, Richard én – Pragmatism and Philosophy. In: Philosophy. End or Transformation (eds.Kenneth Baynes et al.) Cambridge/Mass.: The MIT Press.
- SB – Kosztolányi Dezső: Sötét bújócska. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1974.
- Shepard, Lester 1995 – Hatalom és hazugság. – Liget, 7.sz. 59-67.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998. – A kánonok hiábavalósága. Kosztolányi a világirodalomról. In: Sz-MM: Irodalmi kánonok. Debrecen, 32-46.
- Szkladányi Mária 1938 – Pauler Ákos életművészete. Bp.
- Tamás Gáspár Miklós 1999 – Tisztújítás, Freiburg 1933. – Kellék, 13.sz. 65-69.
- VIL – Világirodalmi Lexikon 2.köt. Főszerk. Király István. Bp. 1972.